

ANKARA ÜNİVERSİTESİ

İLÂHİYAT FAKÜLTESİ DERGİSİ

ANKARA ÜNİVERSİTESİ İLÂHİYAT FAKÜLTESİ
TARAFINDAN YILDA BİR ÇIKARILIR

CİLT : XXXVIII

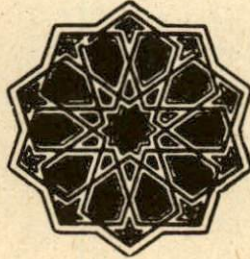

ANKARA ÜNİVERSİTESİ

İLÂHİYAT FAKÜLTESİ DERGİSİ

ANKARA ÜNİVERSİTESİ İLÂHİYAT FAKÜLTESİ
TARAFINDAN YILDA BİR ÇIKARILIR

CİLT : XXXVIII

Bu Dergide Yayınlanan makalelerin her türlü sorumluluğu yazarlarına aittir.

ISBN : 975 - 482 - 446 - 0

ISSN : 1301 - 0522

İÇİNDEKİLER

Sayfa

Prof. Dr. Hüseyin ATAY <i>İslâm Medeniyetinin Doğuşu, Batışı ve Yeniden Doğması</i>	1
Prof. Dr. Beyza BİLGİN <i>Alman Protestan Kiliseler Günü (Anadolu'dan Bir Müslüman Kadın)</i>	37
Prof. Dr. Hayrani ALTINTAŞ <i>Kur'an ve Estetik</i>	53
Prof. Dr. Sabri HİZMETLİ <i>La Conception Musulmane Du Repentir Et Les Conditions De Sa Validite</i>	91
Prof. Dr. Nesimi YAZICI <i>Osmanlı Son Dönemi Medreselerinde Fen Bilimlerinin Tedrisatı Konusunda Bazı Düşünceler</i>	109
Doç. Dr. Ethem CEBECİOĞLU <i>Seyyid Burhaneddin Muhakkık-ı Tirmizî'nin Bazı Tasavvufî Kavramlara Getirdiği Metaforik Yaklaşımlar</i>	123
Doç. Dr. İrfan AYCAN <i>İslâm Toplumunda Eğlence Sektörünün Ortaya Çıkışı</i>	155
Doç. Dr. Mehmet ÖZDEMİR <i>IX. Yüzyıl Endülüsi'nde Zındıklık Suçlamaları</i>	195
Prof. Dr. Hasan HANEFİ (Çev. Doç. Dr. Ahmet Nedim SERİNSU) <i>Esbâb-ı Nüzûlün Anlamı Nedir?</i>	225
Doç. Dr. Şevki SAKA <i>İrşad Yolu</i>	233
Doç. Dr. Şevki SAKA <i>Alimlerin Emirlere (İdarecilere) Nasihati</i>	249
Yrd. Doç. Dr. Sabri ERDEM <i>Hegel Üzerine</i>	269
Dr. Niyazi AKYÜZ <i>İslâm 'ın İlk Döneminde, Hz. Muhammed'in Tebliğinin Psiko-Sosyal Temelleri</i>	275
Dr. Niyazi AKYÜZ <i>Dinin Mesajının Sosyo-Kültürel Muhtevası ve İslâm</i>	295

Dr. Şaban Ali DÜZGÜN	
<i>Değişim ve Toplumsal Değişim Şartları</i>	309
Dr. Seyfettin ERŞAHİN	
<i>Meşihat-ı İslamiye'den "Diyaset Rıyaseti" ne: Ziya Gökalp'in Şeyhülislam- lık Tasarısı</i>	333
Dr. Recai DOĞAN	
<i>II. Meşrutiyet Dönemi Eğitim Hareketlerinde Din Eğitim-Öğretimi</i>	361
Dr. Mustafa AŞKAR	
<i>Şeyh Bedreddin'in Varidât-ı ve Şeyh Muhyiddin Yavsi'nin Varidât Şerhi Üzerine Bir Değerlendirme</i>	447
Ar. Gör. Durmuş ARIK	
<i>Çuvaşların Din</i>	453
Ar. Gör. Mahfuz SÖYLEMEZ	
<i>İlk Harici Devlet: Rüstemi'ler (160-297/777-909)</i>	457

OSMANLI SON DÖNEMİ MEDRESELERİNDE FEN BİLİMLERİNİN TEDRİSATI KONUSUNDA BAZI DÜŞÜNCELER*

Prof. Dr. Nesimi YAZICI

GİRİŞ

Medreselerin İslâm Eğitim-Öğretim Tarihinde çok önemli bir yere sahip olduklarını biliyoruz. Başlangıç tarihleri konusunda bazı tartışmalar varsa da, bu kurumların Büyük Selçuklu Devleti döneminde **Nizamü'l-Mülk**'le birlikte, bir devlet politikası olarak hızlı bir biçimde kurularak, geliştikleri kabul edilmektedir. Medreseler uzun yüzyıllar boyunca, hemen bütün İslâm devletlerinde yegâne eğitim-öğretim kurumları olmuşlardır. Bu durumun tabii bir sonucu olmak üzere de, hem devlet çarkının çeşitli kademelerinde görev alanlar, hem de bu devletlerin yaşadıkları dönemler ve iklimlerde muhtelif alanlarda yetişen bilim adamları buralarda, yani medreselerde eğitilmiş, öğrenim görmüşlerdir.

Osmanlı Devleti tarih sahnesine çıktığında, kendisinden önce Türk-İslâm devletlerinde kurulup gelişmiş olan bir çok müesseseye mirasçı olduğu gibi, medreseleri de bu meyânda kabul etmiştir. Osmanlı medreselerinin tarihini vermek bizim tebliğimizin amacı değildir. Zaten böyle bir hedefin, konunun genişliği dikkate alındığında, hiç de gerçekçi olamayacağı açıktır. Çünkü Osmanlı medreseleri, yer yer köylere kadar ulaşarak binlere yaran sayıları ve uzun ömürleri dolayısıyla, değil bir tebliğin, geniş kapsamlı birden çok araştırmanın konusu olacak derecede önemli bir çalışma sahasıdır. Nitekim bu hakikatın bir neticesi olmak üzere, Osmanlı medreseleriyle ilgili çeşitli boyutlarda, çok sayıda araştırma gerçekleştirilmiş bulunduğu gibi, daha da çalışılacak değişik sahalarda bulunmaktadır. Bununla birlikte şu kadarını vurgulamakta yarar vardır ki medreseler, Osmanlı Devletinde, başta din hizmetleriyle, eğitim-öğretim

* Bu metin Boğaziçi Üniversitesi, Türk Bilim Tarihi Kurumu, Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü ve Özbekistan İlimler Akademisi (İstanbul. 3-5 Haziran 1994)'nce düzenlenen Milletlerarası Türk ve İslâm Dünyasında Bilim ve Teknoloji Sempozyumu'na tebliğ olarak sunulmuştur.

ve adalet teşkilatları olmak üzere, devlet çarkının değişik dişlilerine uzun yıllar eleman yetiştiren yegâne müesseseler olmuşlardır. Tabiatıyla burada **Enderun Mektebi**'ni de hatırlamak gerekecektir¹.

Medreseler, Osmanlı Devleti'ndeki uzun tarihleri boyunca, bir çok müessesenin takip ettiği bir çizgiyi takip etmiş ve belli bir düzeyde başladığı yolculuğunda, kademe kademe yükselere, nihayet zirveye kadar ulaşmışlardır. Sonra bu kurumlarda bazı aksaklıklar ortaya çıkmış, düzeltme ve ıslâh çabaları gösterilmiştir. Bu serüvenin panoramik bir görüntüsünü sunmak bile bizim çalışmamızın sınırlarını zorlayacağından bu kadarlık bir hatırlatma ile yetinmek istiyoruz². Bununla birlikte bir eğitim-öğretim kurumu açısından son derece de önemli bir konu olan ders programlarının genel çizelgeleri üzerinde kısaca duralım.

Osmanlı medreselerinde, baştan itibaren okutulan dersler tam olarak bilinmemekle birlikte, genel medreselerde dinî ilimler yanında, din dışı ilimler diyebileceğimiz **ulûm-ı dâhile** (dinî ilimler dışındaki fen bilimleri)'nin de okutulduğunu biliyoruz. Osmanlı medreselerinin zaman içerisinde bu programları, dönemin ihtiyaçları doğrultusunda geliştirmeleri beklenirdi. Fakat uygulamada durum bir başka istikâmet takip etti. Aklî ilimlerin medrese programlarından önemli ölçüde çıkartıldığı görüldü. Nitekim **IV. Murad** (1623-1640)'a sunduğu **Lâyihâ**'sında **Koçi Bey** bu konudaki bazı şikayetlerini dile getirirken,³ aynı yüzyılda yaşamış bir çağdaşı olan **Kâtip Çelebi** (ö. 1658) **Mizanü'l-Hakk fi İhtiyâri'l-Ahakk** adlı eserinde bu husus üzerinde geniş bir biçimde durmaktadır⁴.

1. İsmail Hakkı Baykal, **Enderun Mektebi**, İstanbul, 1952; İsmail H. Uzunçarşılı, **Osmanlı Devletinin Saray Teşkilâtı**, Ankara, 1984, s. 297 vd.; İsmet Parmaksızoğlu, **Enderun Mektebi**, Türk Ansiklopedisi, c.XV, s. 193; Faik R. Unat, **Türkiye Eğitim Sisteminin Gelişmesine Tarihi Bir Bakış**, Ankara, 1964, s. 10-11; Ülker Akkutay, **Enderun Mektebi**, Ankara, 1984.
2. Osmanlı medreseleri bir bütün olarak veya muhtelif cepheleri dolayısıyla çok sayıda araştırmaya konu olmuştur. En önemli bir kaç örnek: İsmail H. Uzunçarşılı, **Osmanlı Devletinin İlmiye Teşkilâtı**, Ankara, 1984; Cahit Baltacı, **XV-XVI. Asırda Osmanlı Medreseleri**, İstanbul, 1976; Mustafa Bilge, **İlk Osmanlı Medreseleri**, İstanbul 1984; Hüseyin Atay, **Osmanlılarda Yüksek Din Eğitimi**, İstanbul, 1983; Mehmed Emin, **Tarihçe-i Tarîk-i Tedris**, İlmiye Salnâmesi, İstanbul, 1334, s.642-652.
3. **Koçi Bey, Risâle**, İstanbul, 1277, s. 9-12.
4. "Devlet-i Osmaniye evâilinden merhum cennet-mekân Sultan Süleyman Han zamanına gelince, Hikmet ile Şeriat ilimlerini cemeyleyen muhakkikler istihârda idi. Ebu'l-Feth Sultan Mehmed Han Medâris-i Semâniye bina idüb "Kanun üzere şugl oluna" deyü vakfiyesinde kayd ve Hâşiye-i Tecrid ve Şerh-i Mevâkif derslerin tayin eylemişti. Sonra gelenler "bu dersler felsefiyâttır" deyü kaldırıb Hidâye ve Ekmel dersleri okumayı mâkul gördü. Yalnız ana iktisâr nâ-mâkul olmağla ne felsefiyât ve ne Hidâye ve Ekmel kaldı. Bununla Rûm'da sük-ı ilme kesad gelüb ehli inkiraza karib olmağla bazı kenarda Ekrad diyarında yer yer kanun üzere şugl iden tâliblerin mübtedileri Rûm'a gelüb azîm tafra satar oldu. Anları görüb asrımızda bazı kavâbil Hikmet talibi olub hakîr dahi esnâ-yı müzâkere ve müdâresede istidad ashâbı talebeye Sokrat Elflâtun'u terğib ettiği gibi hakâyık-ı eşyâ ilmi tahsiline

Bu konudaki delilleri artırmak mümkündür.⁵ Bununla birlikte ulaşılan sonuç, XVII. yüzyıl başları, hatta XVI. yüzyıl sonlarında Osmanlı medreselerindeki eğitim-öğretimde akfî ve hatta naklî ilimler noktasından bir gerilemenin söz konusu olduğudur. Burada bilhassa Matematik, Kelâm ve Hikmet (Felsefe) gibi akfî ilimlerin programlardan büyük ölçüde çıkarılarak yerlerine naklî ilimlerin, hatta onlar içerisinde de Fıkıh ve Usûl-i Fıkıh'a öncelik verilerek, konduğunu vurgulamak gerekir⁶. İşte bu durum varlığını, zaman zaman ortaya çıkan ıslâh çabalarına rağmen, **İkinci Meşrutiyet**'e kadar fazla bir değişiklik göstermeden muhafaza etmiştir. Kanatimize göre medrese programları ile ilgili, bu müessesenin bütün tarihi boyunca en kapsamlı düzenlemeler bu sırada, yani Osmanlı son döneminde gerçekleştirilmiştir. Şimdi sırasıyla bu devredeki çabaları ve yapılanları göstereyim⁷.

OSMANLI SON DÖNEMİNDE MEDRESE PROGRAMLARINDAKİ YENİLEŞTİRMELER

Bu dönem medreseleri söz konusu edildiğinde, öncelikle şu hususun vurgulanmasında yarar vardır. Artık genel medreseler, günümüzde din görevlisi diye isimlendirilen müftü, vaiz, imam, hatip, müezzin gibi kadrolarla, müderris ve vakıflar teşkilâtına görevli yetiştiren müesseselerdir. Yani medreselerin ve medreselilerin çalışma ortamı büyük ölçüde ve belli bir hedef doğrultusunda daralmıştır. Medrese programlarını da bu hedef

tergib idüb bu risâlede dahi vasiyet ve cümlesine nasihat için bir kaç mevâd zikr ü irâd eyledim". Kâtip Çelebi bundan sonra akfî ilimlerin önemini örnekleriyle açıklar. İstanbul, 1286, s. 8 vd.

5. Mehmed Emin, **Tarihçe-i Tarîk-i Tadrîs**, s. 647; Adnan Adıvar, **Osmanlı Türklerinde İlim**, İstanbul, 1982, s. 126, 176; Şehabettin Tekindağ, **Medrese Dönemi**, Cumhuriyetin 50. Yılında İstanbul Üniversitesi, İstanbul, 1973, s. 20; Mustafa Bilge, A.g.e., s. 166; Mustafa Ş. Yazıcıoğlu, **XV. ve XVI. Yüzyıllarda Osmanlı Medreselerinde İlm-i Kelâm Öğretimi ve Genel Eğitim İçindeki Yeri**, İslâmî İlimleri Enstitüsü Dergisi, c. IV (Ankara 1980), s. 273-283; Aynı yazar, **XV. ve XVI. Yüzyıllardaki Kelâm Eğitiminin Tenkidi**, Aynı dergi., s. 288.
6. Şerafeddin Yaltkaya, **Tanzimattan Evvel ve Sonra Medreseler**, Tanzimat I, İstanbul, 1940, s. 466; Ş. Tekindağ, A.g. mak., s. 31; M.S. Yazıcıoğlu, **XV. ve XVI. Yüzyıllardaki Kelâm Eğitiminin Tenkidi, Kelâm Öğretimi ve Genel Eğitim İçindeki Yeri**, s. 288-290; Mübahat Kütükoğlu, **1869'da Faal İstanbul Medreseleri**, Tarih Enstitüsü Dergisi, S. 7-8 (İstanbul 1977), s. 277 vd.
7. Tanzimat dönemi Osmanlı medreseleri, bilebildiğimiz kadarıyla şimdilik, etraflı bir araştırmaya konu teşkil etmedi ise de, programlarda pek fazla bir değişiklik yapılmadığını tahmin etmek mümkündür. Tanzimat'ın başlarında İstanbul medreselerinin durumunu, 1255/1839'da başkente gelen Cevdet Paşa (1822-1895)'nın **Tezâkir**'inin 40. **Tezkire**'sinde kendi hayatı, okuduğu hocalar ve dersler hakkında verdiği bilgilerden öğrenmek mümkündür (**Tezâkir**, Yay. Cavid Baysun, Ankara, 1967, c. IV, s. 3 v.dd). Cevdet Paşa kendi dönemi medreselerindeki fen dersleri için "*metrûk ve mensî*" (bırakılmış ve unutulmuş) ifadesini kullanmakta ve bu sahada yapılanın ancak Ramazanlarda iftar saatlerini belirleyebilmenin yolunu öğrenmek olduğunu, ifade etmektedir. Ayr. bkz. Nesimi Yazıcı, **Tanzimat ve Abdülhamid Döneminde Din Görevlilerinin Yetiştirme Ortamı**, Diyanet Dergisi, c. XXX, S. 2 (Ankara Nisan-Mayıs-Haziran 1994), s. 29-36. Bu konuda daha sonra yapılan iki çalışmayı ilgisiz dolayısıyla buraya kaydediyoruz: Musa Çadırcı, **Cevdet Paşa'nın Medreselerle İlgili Görüşleri**, Ahmed Cevdet Paşa Vefatının 100. Yılına Armağan, Ankara, 1997, s. 79-84; Richard L. Chambers, **Bir Ondokuzuncu Yüzyıl Âlimi Ahmet**

çerçevesinde değerlendirmek yerinde olacaktır. Bu vesileyle ifadesi gereken bir nokta da, gerek Tanzimat ve gerekse Abdülhamid dönemlerinde medreselerin bir taraftan kendi hallerine bırakılırken, öte taraftan da bu kurumların her bakımdan islâhları lüzumunun ortaya çıktığı ve tabiri caizse bu yönde genel bir eğilimin belirdiğidir. Bir örnek olarak **Şeyh Ali Efendi-zâde Hoca Muhyiddin**'in 30 Ocak 1897'de tamamlayarak bir nüshasını, "*mevki-i tatbika koyması*" dileğiyle **II. Abdülhamid**'e sunduğu **Medreselerin Islâhı** başlıklı risâlesini bu vesileyle hatırlayabiliriz⁸. Yazar bu çalışmasında, diğer konular yanında özellikle de ders programları üzerinde durmaktadır. Onun görüşlerini şöylece özetleyebiliriz:

Bu dönemde medreselerde uzun yıllar boyunca ve çok sayıda ders okunmaktadır. Fakat bu derslerin, özellikle din dışı/fen derslerinin muhtevaları eskimiş bulunmaktadır. Halbuki bu derslerin içerdiği konularda bizim dışımızda büyük gelişmeler olmuştur ve bunların bizim medreselerimizin programlarına da alınmaları gerekir. Ali Efendi-zâde Hoca Muhyiddin'e göre; "*Hâsılı ulûm-ı şer'îyye tahsiline hâdim olan medreseler fûnûn-ı tabîyye-i cedîdeden mahrum tutuldukları cihetle muhtâc-ı islâh...*" (s.12)'tirler. "*Medreselerin islâhı şu yolda olabilir ki, evvelâ usûl-i tadrîsi tadil etmelidir. Yeniden bir program yapılmalıdır*". (s.14) Onun; "*Bu fikr-i âcizânem bir hey'et-i ilmiyye ve fenniyye marifetiyle tedkîk ve islâh da edilebilir*" (s.21) diyerek on senelik birer orta öğretim kurumu şeklinde düşündüğü medrese programlarında; etkili bir biçimde okutulacak dinî ilimler yanında, öncekilerde yer almayan Türkçe, öğrencilerin harita kullanmalarının sağlanmasına özel önem attığı, beş kıtayı içeren Coğrafya, dört işlem, denklem ve faiz problemlerini içeren Hesab-ı Cedîd, ayrıca Cebir, Hendese-i Cedîd, Hikmet-i Tabiiyye-i Cedîde, Kimya ve yabancı dil Fransızca gibi dersler yer almaktadır. Bu arada iki kitabın ismi tasrih edilmiştir. Bunlar **Murad Bey**'in **Tarih-i Umûmî** ve **Mustafa Reşid Bey**'in **Kozmoğrafya** yani **Yeni İlm-i Hey'et**'idir⁹. Şeyh Ali Efendi-zâde Muhyiddin bu derslerin ülkenin Türklerle meskûn bölgelerinde Türkçe, Arapların oturdukları yerlerdeki medreselerde ise Arapça okutulmasını istemektedir. Böylece yeni programlar yalnız İstanbul'da değil, bütün vilâyetlerde, sancaklarda hatta köylerdeki medreselerde bile tatbik edilecektir. Yıl sonu sınavlarında talebe bu yeni dersler (fûnûn-ı cedîde)'den de sorumlu tutulacaklardır.

Şeyh Ali Efendi-zâde Muhyiddin'in Osmanlı medreselerine fen derslerinin yoğun bir biçimde girmesini temin yönünde, tamamlayıcı bazı teklifleri de bulunmaktadır. Buna göre; "*Ders vekili şimdiki gibi ulûm-ı cedîdeden bî-behre olanlardan intihab olunmayub ulûm-ı şarkıyye ve garbiyyeye vâkıf... mütefennin ve münevverü'l-efkâr zevâtan intihab ve*

Cevdet Paşa'nın Eğitimi, Çev.: Esen Başaran, Türkiye Günlüğü, S. 47 (İstanbul Eylül-Ekim 1997), s. 93-111.

8. İzmir, 1314.

9. Bkz. Seyfettin Özege, **Bağış Kitapları Kataloğu**, Erzurum, 1978, c. I-II, s. 401; c. III-IV, s. 298.

tayin olunmalıdır... Ders vekâleti hey'eti dahi her fende behre-dâr, ekseri lisan-âşinâ, kırk kişiden mürekkebe yalnız pek kıymet-dâr, liyâkat madalyalarını hâiz olmak gibi fahrî bir hey'et-i fenniye olmalıdır. Bu hey'etin kendilerine mahsus haftalık cerîde-i ilmiye ve fenniyeleri bulunmalıdır. Fünûn-ı tabîyye mesâilinin hafta-be-hafta Avrupa ve Amerika'daki terakkiyatını ve keşfiyyât-ı ahîreyi oraya gayet sade olarak yazıp Türkçe ve Arapça neşr edilmeli ve derhal taşra medreselerine meccânen vesâir memâlik-i İslâmiyye ahalisine masârif-i tab'iyyesini koruyacak kadar cüz'î bir ücretle hemen irsâl etmelidirler.

Ve sene-be-sene terakkiyat-ı ahîre ve tebeddül eden nazariyeler kitaplarına ilâve edilerek tab' edilmelidir" (s.24-25). Bu iş için her sene Ders Vekâleti azâlarından on kişi Avrupa'ya gönderilmeli, elde edilen bilgiler haftalık yayın organında neşr edilmelidir. Böylece medreseler, rüştiye ve idadilerdeki bütün dersleri eksiksiz içereceklerinden, bunlara ihtiyaç da kalmayacaktır.

Şeyh Ali Efendi-zâde Muhyiddin'in medreselerin klasik derslerinin daha etkili olarak okutulurken, programların ülkenin gerçekleriyle uyumlu yeni derslerle ve bunların da dünyadaki son yenilikleri ihtiva eder tarzda yeniden düzenlenmesi teklifinin, ancak İkinci Meşrutiyet döneminde uygulama sahasına intikal etmiş olduğunu ifade etmek gerekir.

Bilindiği gibi bu devrenin başlarında basın üzerindeki baskının kalkması, çok sayıda gazete ve dergi şeklinde süreli yayının ortaya çıkmasına imkân sağladı. Bunlarda ülkenin değişik sorunları gündeme getirilirken, medreselerle ilgili olarak da küçük-büyük makaleler¹⁰, hatta kitaplar yazıldı¹¹. Medreselerin yeniden tanzim ve düzenlenmeleri yönünde ciddî bir kamuoyu oluştu¹². Nihayet bazı uygulama girişimleri ortaya

10. **Sırât-ı Müstakîm (Sebîlül-r-Reşâd), Beyânü'l-Hak, el-Medâris, Cerîde-i İlmîye** gibi dergilerde ve dönemin bütün gazetelerinde bu konuda çok sayıda örnek görebiliriz. Bkz. Mustafa Ergün, **II. Meşrutiyet Döneminde Medreselerin Durumu ve İslah Çalışmaları**, DTCFD., c. XXX, S.1-2 (Ankara 1982), s. 59-89; Nesimi Yazıcı, **Osmanlıların Son Döneminde Dingörevlisi Yetiştirme Çabaları Üzerine Bazı Gözlemler**, Diyanet Dergisi, c. XXVII, S. 4 (Ankara Ekim-Kasım-Aralık 1991), s.55-123; Zeki Salih Zengin, **II. Meşrutiyet Döneminde Medreselerin İslahı Hareketleri ve Din Eğitimi 1908-1918**, Kayseri, 1993, Basılmamış yüksek lisans tezi.
11. En önemlilerinden biri Eşref Efendi-zâde Şevketî, **Medâris-i İslâmiye Islâhat Programı**, İstanbul, 1329; Ayr. Diyarbakırlı Mehmed Faik, **İslâh-ı Medâris**, Kahire, 1909; Mehmed Ubeydullah, **İslâh-ı Medâris-i Kadîme**, İstanbul, 1328.
12. Nitekim bu sırada kurulmuş olan **Cem'iyet-i İlmîyye-i İslâmiyye**'nin belli başlı amaçlarından biri de başkent ve taşradaki medreselerin zamanın ihtiyaçlarına göre islâhî idi. Yayın organı **Beyânü'l-Hak**'da bu hedefe yönelik çok sayıda makale bulunduğu gibi Şubat 1910 tarihli **Medâris-i ilmiye Nizamnâmesi**'nin hazırlanmasında ve uygulanmasında önemli katkıları olmuştu (Bkz. M. Şükrü Hanioglu, **Cem'iyet, TDVİA.**, c. VII, s. 330; Halis Ayhan, **Cem'iyet-i İlmîyye-i İslâmiyye, TDVİA.**, c. VII, s. 332 vd.), 1919'da kurulup aynı yıl içerisinde **Teâlî-i İslâm Cemiyeti** adını alacak olan **Cem'iyet-i Müderrisîn**'in amaçları arasında da medreselerin her ba-

kondu¹³. Bütün bunları bizim üzerinde durduğumuz programlar açısından ortaya koyduğu gerçek, medreselerde değişikliğin herkes tarafından arzulandığı idi¹⁴. Tabiatıyla bu değişiklik, oran ve adları farklı da olsa, Muhyiddin Efendi'nin ileri sürdüğü yönde, yani medrese programlarının yeni fen dersleriyle takviyesi, ülke gerçeklerine uyumlu programların uygulanmaya konulması yönündeydi.

kımdan geliştirilmesi, önemli yer tutmakta idi. (bkz. **Cem'iyet-i Müderrisin Nizamnâme-i Esâsîsî-Beyannâme**, Evkâf-ı İslâmiye Matbaası, 1337). Başkent yanında taşrada da medreselerin islâhı gereği kamuoyuna malolmuştu. Nitekim **Konya Islâh-ı Medâris Cemiyeti** kurulmuş ve bazı çalışmalar yapmıştı. (M. Ergün, A.g.mak., s. 77). Benzer bir girişim Selanik'te **Selanik Cem'iyet-i İlmiyesi**'nce gerçekleştiriliyor (**Beyânü'l-Hak**, S. 51 (2 R. evvel 1328), s. 1078-1080. Rume'li'den naklen). Nihayet medreselerle ilgili kamuoyu oluşumunun aksini, dönemin hükümet programlarında da görmek mümkündür. Nitekim Ekim 1911 tarihli **Said Paşa Hükümeti**'nin programında; ilk, orta ve yüksek öğretimle ilgili görüşler ortaya konduktan sonra; "*Medâris-i İlmiye ve mahakim-i şer'iyyenin islâhı ve ulemâ ile kuzâtın tanzîm-i maîşet ve meslekleri de nuhbe-i âmâlimizdir. Binaen alazâlik gerek merkezde, gerek taşrada mevcut medâris-i ilmiyenin hıfz-ı sıhha kavâidine muvâfık bir surette imâr ile berâber ders programları ve tarz-ı tedris bi'l-islâh talebenin ulûm-ı dîniyye ile beraber lâzumu't-tahsil olan fûnûnu da tedris etmelerine ve müderrislerin maîşetlerini teshile ve talebe-i ulûma muâvenet-i mümkünine ifasına ve müstahikkin-i ilmiyyeye ait müessesâtın hüsn-i tevziine ve ahalisi cehl içinde bulunan bazı mahallere muktedir vaizler izâmuna...*"

- Haziran 1913 tarihli Mehmed Said Halim Paşa Hükümeti programında; "*..merkez (ve) taşrada bulunan medâris-i ilmiyenin islâhıyla hakikaten birer daru'l-kemâlât olması esbâbının istikmâli dâire-i meşihatın nuhbe-i âmâli olub bu bâbda icab eden tedâbire tevessül edilmiş olduğu gibi... Müessesât-ı ilmiye-i vakfiye idaresi teşkil olunub gerek Dersaadet'de gerek taşrada bulunan mekâtib-i vakfiyenin usûl-i cedide üzere temin-i terakkiyâtı teksir ve idadî hususunda bezl-i mechud*" edileceği açıklanmıştır. İhsan Güneş, **II.Meşrutiyet Dönemi Hükümet Programları (1908-1918)**, OTAM, Yıl 1, S. 1 (Ankara Haziran 1990), s. 233, 256-257.
13. Priştine'de açılması düşünülen Medrese-i İslâmiye programı için bkz. M. Ergün A.g.mak., s. 68; Z. S. Zehgin, A.g.tez., s. 172. 13 Şubat 1910'da İstanbul'da oniki senelik örnek bir medrese açılması gündeme gelmiştir. Yapılan törende **Ders Vekili Halis Efendi**'nin bu girişimle ilgili olarak söylediği şu sözler dikkat çekicidir: "*Medâris-i İlmiyemizin usûl-i tedrisini islâh ile beraber fûnûn-ı hâzıraya ait dersleri ilave ediyoruz. Kat'iyyen ümit ediyoruz ki, az zamanda telâfi-i mâfât ederek maârif-i İslâmiyemizi zamanla mütenâsip bir mükemmeliyete ifrağ edeceğiz*". (Bkz. **Beyânü'l-Hak**, S. 47 (4 Safer 1328), s. 16; **Sırât-ı Müstakîm**, S. 76 (7 Safer 1328), s. 377-382; Osman Ergin, **Türk Maarif Tarihi**, İstanbul, 1977, c. I-II, s. 121-122.
14. Bu sırada, muhtemelen Osmanlı ülkesi haricinde, medreselerde din dışı ilimlerin okutulmasının aleyhinde bir cereyan ortaya çıkmıştır. Buna karşılık olarak **Şeyhülislâm Musa Kâzım Efendi**, medreselerde Tarih, Coğrafya gibi ulûm ve fûnûn-ı cedîdenin okutulmasının dinen bir mahzuru olmadığına dair bir fetva vermiştir. Bu fetvaya ek olmak ve Kaşgâr'da müderris **Ağlemü'l-Ulemâ Abdülkadir Hacı Maksûma**'nın sorununa cevap olmak üzere **Cem'iyet-i İlmiye-i İslâmiyye** 13 safifelik oldukça geniş, müdellel bir rapor/beyannâme hazırlayarak 17 Ramazan 1328/8 Eylül 1328/21-22 Eylül 1910'da bütün İslâm ulemâsına hitaben yayınlamıştır. Bu beyannâmede önce konu ortaya konarak, bid'at meselesi üzerinde duruluyor. Dinin yasakladığının gayptan haber vermek, sihir, tılsım gibi şeyler olduğu, yoksa bütün ilimleri öğrenmenin İslâm dini tarafından teşvik edildiği ayetler, hadisler ve diğer delillerle açıklanıyor (Bkz. **Beyânü'l-Hak**, S. 78, 79, 80 (15/22 Ramazan/ 6 Şevval 1328), s.1512, 1514-1520, 1530-1535). Daha sonra benzer bir gelişmenin Rusya'daki Müslüman Türk ulemâsı arasında da ortaya çıktığını görüyoruz. Buna

1- MEDÂRİS-İ İLMİYE NİZAMNÂMESİ

İkinci Meşrutiyet döneminde başkent esas alınarak, taşraya doğru yaygınlaştırma hedefine yönelik olarak medreselerle ilgili üç önemli yasal düzenleme yapılmıştır. Bunlardan ilki 16 Safer 1328/13 Şubat 1325/26-27 Şubat 1910 tarihli **Medâris-i İlmîye Nizamnâmesi**'dir¹⁵. Üç fasıl ve 48 maddeden oluşan bu yönetmelikle medreseler, bir bütün olarak düzenlenirken, "*Talebinin Keyfiyyet-i Talim ve İmtihanı Beyânında*" başlığı altında 29-31. maddeleri büyük ölçüde ders programları ile ilgili idi.

Bu nizamnâme oniki senelik bir medrese öngörmekte, bu süre içerisinde öğrencileri ilerideki hayatlarına daha iyi yetiştirme hedefine yönelik olmak üzere, dinî dersler yanında daha önce medrese programlarında yer almayan bir kısım fen derslerine de, öğleden önce ve sonra uygun saatlerde yapılmak üzere, yer vermektedir¹⁶. Yeniden ilâve edilen bu dersleri, programlardan seçerek şu şekilde gösterebiliriz: **Muhtasar Hesap, Sarf-ı Osmanî, Kavâid-i Fârisî** (Birinci Sene); **Hesap, Kavâid-i Osmanîye** (İkinci Sene); **Hesap, Mebâdi-i Hendese** (Üçüncü Sene); **Muhtasar Coğrafya, Hendese** (Dördüncü Sene); **Coğrafya-yı Umumî, Cebir** (Beşinci Sene); **Hikmet, Cebir, Usûl-i Terceme** (Altıncı Sene); **Hikmet-i Cedîde, Hey'et, Kimya ve Mevalid** (Yedinci Sene); **Tarih-i İslâm, Kozmografya** (Hey'et), **Mevalid** (Sekizinci Sene); **Siyer, Tarih-i Umumî, Coğrafya-yı Umumî** (Dokuzuncu Sene); **Tarih-i Umumî, Coğrafya-yı Umumî** (Onuncu Sene); **Mufassal Tarih-i Osmanî, Umumî ve Mufassal Coğrafya-yı Osmanî** (Onbir ve Onikinci Seneler). Bu derslerin isim olarak daha önce de kısmen, medreselerde bulunduğu akla gele-

göre; "*Petersburg'da Umûr-ı Mezhebiyye Müdürü, mahâkim-i şer'iyye-i İslâmiyye rüesâsına müracaat ederek; şer'at nazarında hangi ilimlerin tahsili caiz olduğunu, fûnûn-ı cedîde tahsiline şer'iatın mani olup olmadığını suâl etmiş. Medrese programları, şer'ât-i tedris ve ilimlerin lüzumlu ve lüzumsuzları hakkında acele malumât istemiş*"tir.

Ufa Müftüsü, bu isteğe kendi başına cevap vermemiş, tanınmış bilginlerin görüşlerine müracaat etmiştir. Bunun için bir toplantı düzenlenmiş, elli kişilik bir ulemâ grubu buna iştirak etmiş, bir kısım ulemâ ise doğrudan toplantıda bulunamayıp, fikirlerini telgrafla bildirmişlerdir. Sonuçta **Umûr-ı Mezhebiyye Müdürü**'nün sorduğu beş soruya; Kur'an, Sünnet ve diğer dinî delillere dayanılarak geniş bir cevap hazırlanmış, mektep ve medreselerde dinî dersler haricindeki derslerin okutulabileceği ve okutulması gereği kesin bir biçimde ortaya konmuştur. (**Tercüman**'dan naklen **İslâm Dünyası**, S. 17, 22, 23 (İstanbul 1331 H/1329R/1913), s. 267-269; 364-366; 381-382. Bizi bu son yayından haberdar eden bölümümüz Araştırma Görevlisi Seyfettin Erşahin'e burada teşekkür ederiz.

15. **Düstur**, II/2, s. 127-138; **Beyânü'l-Hak**, S. 64, 65 (5/12 C. âhir 1328), s. 1285-1288; 1300-1303.
16. Nizamnâme Md. 30. "*Medâriste öteden beri tedris olunmakta bulunan derslere zam ve ilavesi lâzım gelen fûnûn ile terk ve tebdîli iktizâ eden şurûh ve havaşînin yerlerine aksar ve enfa' olan asârın vaz' ve kabulü ile ilave olunan fûnûnun beş sene zarfında alet't-tedric rihle-i tedris ve ta'lime vaz'ı mukarrerdir*".

bilirse de, yeni dönemde müfredatlarının güncelleştirilmiş olduklarını dikkatlerden uzak tutmamanın gerekeceği açıktır. Bununla birlikte adı geçen derslerin, dinî derslere oranlarının ne olduğunu belirlememiz mümkün olamamaktadır. Zira programda ders adları sayılmakla birlikte, her dersin kaç saat okutulacağı ifade edilmemiştir. Aynı şekilde bu derslerde hangi kitapların takip edileceğini belirlemek de, dinî derslerin aksine mümkün olamamaktadır. Bununla birlikte bu ders isimlerini biz, hiç değilse programları yeni derslerle takviye etme isteğinin ve uygulama başlangıcının bir göstergesi olarak değerlendirebiliriz. Medreseyi bitirip göreve talip olanların da, bu derslerden kısmen sınava tabi tutulduklarını biliyoruz. Bu nizamnâmenin müderrisler için; “*ahvâl-i medâris ve talebe-ye vâkıf erbâb-ı ehliyetten*” yani günümüzün ifadelendirilişi ile, pedagojik formasyonu bulunan dersiâmlardan olma şartını öngördüğünü de belirtmek gerekir.

Medâris-i İlmiye Nizamnâmesi'nin öncelikli hedefi İstanbul medreselerini düzenlemektir. Bu yönetmelikte taşra medreseleri ile ilgili çok fazla hüküm bulunmamaktadır. Bu eksiklik birincisiyle aynı yıl içerisinde çıkarılan ikinci bir nizamnâme ile, **Medâris-i İlmiye Nizamnâmesine Zeyl Olarak Tanzim Olunan Taşra Medârisi Nizamnâmesi**¹⁷ ile telâfi edilmek istenmiştir. Bir girişten sonra iki bölüm halinde on maddeden oluşan bu yönetmeliğin konumuz açısından önemi, Medâris-i İlmiye Nizamnâmesi ile başkent medreseleri için öngörülen **Hesap, Hendese, Coğrafya** gibi derslerin taşra medreselerinde de okutulmasını hedeflemesidir. Bunun için mevcut müderrisler yeterli olamazlarsa, bölgedeki diğer okullardan, devlet dairelerindeki memurlardan faydalanılacaktır.

Medâris-i İlmiye Nizamnâmesi'nin başkent medreselerine, zeylinin de taşra medreselerine çok şeyler getirdiğini düşünmek zor olmakla birlikte, her iki yönetmeliğin, ülkedeki medreseleri islâh ve özellikle de ders programlarını güncelleştirmek yönünde bir isteğin açık ifadeleri olduğunda şüphe yoktur. Şubat 1910'da çıkarılan yönetmeliğin Ekim 1914'te bir yenisinin yürürlüğe konulması dolayısıyla ancak üçbuçuk yıl kadar yürürlükte kalabildiği düşünülürse, bu dönemde başkentte kısmen düzenlemelerin yapıldığı, taşrada da mütevacî de olsa, imkânlar ölçüsünde uygulamalar gerçekleştirildiğini kabul etmek yerinde olacaktır. Nitekim Afyonkarahisar'la ilgili olarak inceleme imkânı bulduğumuz bir belgeden; mülhakâtta Medâris-i İlmiye Nizamnâmesi gereğince bir teşkilât oluşturulamamış olmakla birlikte, Afyon Karahisar merkezinde; “*teşkilât-ı mezkûre yapılarak fînûn-ı muntazama tedris edilmekte...*” dir, denildikten sonra, bu uygulama için; “*merkezin umûm medârisinde teşkilât-ı mezkûre icra edilecektir*” denmektedir.¹⁸

17. İstanbul, 1326 R.

18. Afyon Şer'îye Sicilleri, Defter 173, Belge 1, 217.

2- ISLÂH-I MEDÂRİS NİZAMNÂMESİ

İkinci Meşrutiyet döneminde medreselerle ilgili en önemli düzenleme, bu devrede dört defa **Evkaf Nazırı** olan **Mustafa Hayri Efendi**'nin, bu görevinin devam ettiği bir sırada 16 Mart 1914'te **Şeyhülislâmlığı** da üzerine almasından sonra gerçekleştirildi. Zaten tayini ile ilgili hatt-ı hümayûnda da ondan bu konuda başarılı çalışmalar beklenmekte olduğu belirtilmişti¹⁹. Onun göreve başlamasıyla daha da hızlanan medreselerle ilgili çalışmalar 10 Z. kâde 1332/18 Eylül 1330/30 Eylül-1 Ekim 1914'te **Islâh-ı Medâris Nizamnâmesi**'nin çıkarılmasıyla meyvesini verdi²⁰. Dört bölüm halinde 24 maddeden oluşmuş bulunan Islâh-ı Medâris Nizamnâmesi'nin getirdiği en önemli yenilik, bütün olarak İstanbul medreselerini bir hükmî şahsiyet şeklinde, **Daru'l-Hilâfeti'l-Aliyye Medresesi** adı altında birleştirmiş olmasıdır²¹.

Bu nizamnâmenin **Esbâb-ı Mûcibe Lâyıhası**, getirilen yenilikler ve bunların neden-niçinlerini, ulaşılmak istenen hedefleri açıklamaktadır. Buna göre Daru'l-Hilâfeti'l-Aliyye Medresesi, **Ulûm-ı Âliye** ve **'Âliye**'nin oniki senede okutulabileceğini edinilen tecrübeler ortaya koyduğundan, her biri dörder senelik **Tâli Kısım-ı Evvel**, **Tâli Kısım-ı Sanî** ve **Kısım-ı Âli** olmak üzere, birbirinin devamı üç kısımdan oluşacaktır. Daru'l-Hilâfeti'l-Aliyye programları mevcut derslere, lüzumlu fen derslerinin de ilâvesiyle ortaya çıkarılmıştır. Bununla birlikte yeniden kurulacak Encümen-i Mahsus, duruma göre bazı dersleri çıkarabilecek, programa yeni bazı dersler ilave edilebileceği gibi, saat sayılarını da değiştirebilecektir. Biz bir fikir vermesi için Daru'l-Hilâfeti'l-Aliyye Medresesi'nin Tâli kısımlarında 1914-15 ve 1915-16 ders yıllarında yani birinci ve ikinci öğretim yıllarında okutulan derslerin birer çizelgesini hatırlatarak, ders programları hakkında bir fikir sahibi olmaya çalışalım.

Bu ders çizelgelerinden anlaşılan Daru'l-Hilâfeti'l-Aliyye Medresesi'nde haftalık 24 saatlik bir öğretim öngörülmüştür. Tartışmaya açık olmakla birlikte Tâli Kısım-ı Evvel birinci sınıfında ilk programda bu 24 saatten iki saati **Kur'ân-ı Kerim**'e, dört saati **Akâid** ve **Fıkıh**'a; ikinci sınıfında aynı şekilde iki saati **Kur'ân-ı Kerim**'e, dört saati **Fıkıh**'a, iki saati **Tarih-i Enbiyâ** ve **Hulefâ**'ya ayrılmıştır. Ertesi sene programlar kısmen değiştirilmiş ve bu defa **Kur'ân-ı Kerim** haftalık 24 saatin dışına

19. **Evkâf-ı Hümayûn Nezâretinin Târihçe-i Teşkilâtı ve Nüzzârın Terâcim-i Ahvâli**, Evkâf-ı İslâmiye Matbaası (İstanbul), 1335, s. 229; **Ceride-i İlmiye**, S. 1 (3 Recep 1332), s. 3.
20. **Düstur**, II/6, s. 1325-30; **Ceride-i İlmiye**, Nüsha-i Fevkalâde (20 Z. kâde 1332), s. 249-252; **İlmiye Salnâmesi**, İstanbul, 1334, s. 657-60.
21. Bkz. Mübahat Kütükoğlu, **Daru'l-Hilâfeti'l-Aliyye Medresesi ve Kuruluş Arafesinde İstanbul Medreseleri**, İslâm Tetkikleri Enstitüsü Dergisi, c. VII, S. 1-2 (İstanbul 1978), s. 1 vd.; Nesimi Yazıcı, A.g. mak., s. 74 vd.; Zeki S. Zengin, A.g.tez., s. 146 vd.

çıkarılmış, din dersi olarak kabul edilebilecek iki saatlik **İslâm Tarihi** konulmuştur. İkinci sınıf programlarında din dersi açısından tek fark **İslâm Tarihi**'nin haftada bir saate indirilmiş olmasıdır. Dini konu alan derslerin aleyhine olan bu durum, sınıflar ilerledikçe değişmektedir. Nitekim 1915-16 ders yılı dikkate alındığında, yedinci sınıfta konusu doğrudan din olan dersler ondört, sekizinci sınıfta onüç saat olmaktadır. Fakat her şeye rağmen çeşitli fen dersleri, yabancı dil, beden eğitimi varlığını korumaktadır ki, bu durum medrese programlarındaki yeni anlayışın ve ortaya konan gelişmenin en açık kanıtıdır. Bu konudaki kanaatimizi daha da pekiştirme fırsatı vereceğinden, bu sırada okutulan bir kaç fen dersinin okutulma yönergelerini burada verelim²².

Coğrafya: (İlk üç sınıfta ikişer saat). Birinci sınıfın yarısında özet olarak fizikî, tabii ve beşerî Coğrafya gösterilmesi, diğer yarısında Asya, Afrika ve Avusturalya; İkinci sınıfta Osmanlı ülkesi, Amerika; Üçüncü sınıfta Avrupa coğrafyasının öğretilmesi. Kitap olarak şimdilik fizikî, tabii ve beşerî Coğrafya için **İsmail Münir Bey**'in yeni usulde yazılmış **Coğrafya-yı Umumi**; Asya, Afrika ve Avustralya için **Memduh Süleyman Bey**'in Coğrafya; Osmanlı Coğrafyası için **Safvet, Faik Sabri** ve **İbn Nusret Cevad** beylerin Coğrafya kitaplarından birinin; Amerika için **Memduh Süleyman Bey**'in adı geçen kitabının; Avrupa için **Faik Sabri Bey**'in kitabının seçilmesi.

Mevâlid-i Selâse ve Malumât-ı Zirâiye: (Üçüncü sınıfta üç, Dördüncü sınıfta bir saat). Üçüncü sınıftaki üç saat Mevâlid dersinden (Mevâlid-i Selâse; Maden, nebât ve hayvan olmak üzere tabiatın üç aleminden bahseden Sâti Bey'in Hayvanât ve bir saatin bitkilere ayrılmasıyla **Harun er-Reşid Bey**'in Nebatât; Dördüncü sınıfın üçte birinde madenler, üçte ikisinde zirâî bilgiler gösterilecektir. Bunlardan madenler için **Said Bey**'in İlm-i Arz ve zirâî bilgiler için **Fâik Bey**'in Ziraat Dersleri kitaplarının okutulması.

Hendese: (Üç, Dört ve Beşinci sınıflarda birer saat). Üçüncü sınıfta daire konusunun sonuna kadar; Dördüncü sınıfta hendese-i musattaha (düzlem geometri) okunacak, bunlar için üçüncü sınıfta **Salih Zeki Bey**'in İdadîlere mahsus Amelî ve Nazarî Hendese kitabının birinci kısmının, dördüncü sınıf için ise ikinci kısmının okutulması. Beşinci sınıfta Kat'-ı zâid (hiperbol), kat'-ı nâkıs (elips), kat'-ı mükâfi (parabol) konularıyla beraber, hendese-i mücesseme (uzay geometri)'nin okutulması ve bunun için Salih Zeki Bey'in **Münhaniyât-ı Müsta'mele** adlı eserinin seçilmesi.

22. **Daru'l-Hilâfeti'l-Aliyye Medresesi (Nizamnâme-Ders Cetveli-Suret-i Tedrîs ve Kitaplar-Talimatnâme)**, İstanbul, 1330/1333, s. 17-23. Ders çizelgeleri için bkz. M. Kütükoğlu, A.g. mak., S. 4 v.dd; N. Yazıcı, **Osmanlıların Son Döneminde...**, S. 79 vd.; Zeki S. Zengin, A.g. Tez, S. 173 v.dd.

Şüphesiz Daru'l-Hilâfeti'l-Aliyye Medresesi'nde okutulan dinî dersler dışındaki derslerin, özellikle fen derslerinin oranları ve muhtevaları tartışılabilir. Yani bu dersler yeterli veya yetersiz bulunabilirler. Bu konuda tatmin edici bir değerlendirme yapabilmek için, bizim kanaatimize göre, ders sayılarını dönemin rüştiye ve idadileriyle karşılaştırmak gerekir. Aynı şekilde çoğu belli olan ders kitapları üzerinde çalışma yapmak, hatta hocalarını değerlendirmek yerinde olur²³. Tabiatıyla bu hususların gerçekleştirilmesi, ifade edilmesi kadar kolay değildir. Bununla birlikte elde bulunan malzeme bile bize, yeni dönem medreselerindeki müsbet bilim tedrisatı konusunda oldukça tatmin edici fikir verebilmektedir.

İstanbul'daki medreselere Islâh-ı Medâris Nizamnâmesi'yle getirilen düzenin taşrada da peyderpey uygulanması Nizamnâme'nin Esbâb-ı Mûcibe Lâyihası'nda temennî edilmekte idi²⁴. Daru'l-Hilâfeti'l-Aliyye Medresesi'nin kuruluşundan bir yıl sonra Anadolu'da belirlenen 14 merkezde beşer yıllık birer "*medrese-i tâliye*" açılmıştır. Bu sayı 1916-17 ders yılında 19'a, ertesi sene ise 20'ye çıkmıştır. Bu medreselerde de haftada 24 saat ders yapılmakta idi ve programlar, çok sayıda fen ve sosyal derslerle yenilenmişti. Fakat bunlarda yabancı dil dersi bulunmamaktaydı²⁵.

3- MEDÂRİS-İ İLMİYE HAKKINDA KANUN

Osmanlı son döneminde medreselerle ilgili üçüncü ve en son düzenleme 10 C. âhir 1335/2 Nisan 1333/2-3 Nisan 1917 tarihli **Medâris-i İlmîye Hakkında Kanun**²⁶ ve buna bağlı olarak Ekim 1917'de çıkarılan **Daru'l-Hilâfeti'l-Aliyye Medresesiyle Taşra Medârisi Hakkında Nizamnâme** ile gerçekleştirilmiştir²⁷. Bu kanun ve nizamnâme, medreselerde ödze bir değişiklik yapmamış, şekli bazı düzenlemeler getirmiştir. Bunlar içerisinde Daru'l-Hilâfeti'l-Aliyye Medresesi bölüm isimlerinin **İbtidâ-yı Haric**, **İbtidâ-yı Dâhil** ve **Sahn** şeklinde değiştirilirken, bölümlerdeki öğrenim sürelerinin birer yıl düşürülerek üçer yıllık hale getirilmesini, buna mukâbil **Medresetü'l-Mütehassısın**'e bir yıl eklenerek üç

23. Bkz. **Cerîde-i İlmîye**, S. 14 (Şaban 1333), s. 88-91; S. 15 (Ramazan 1333), s. 144. Burada (s. 131-141) 1915-16 ders yılında Medresetü'l-Mütehassısın dahil her sınıfta hangi dersi hangi hocaların okutacağını gösterir çizelgeler bulunmaktadır.

24. **Daru'l-Hilâfeti'l-Aliyye Medresesi (Nizamnâme...)**, s. 8.

25. Nesimi Yazıcı, **Osmanlıların Son Döneminde Dingörevlisi Yetiştirme Çabaları Üzerine Bazı Gözlemler**, s. 98 vd.; Bu dönem taşra medreselerine örnek olmak üzere Afyonkarahisar ve Ayaş medreseleri için bkz. N. Yazıcı, **Son Dönem Ayaş Medreseleri ile İlgili Bir Değerlendirme**, Ayaş ve Bünyâmin Ayaş, Ankara, 1993, s. 129-142; N. Yazıcı, **Islâh-ı Medâris Öncesi Karahisar-ı Sahib'de Medreseler**, III. Afyonkarahisar Araştırmaları Sempozyumu Bildirileri, Afyon, 1994, s.43-47; Ayr. bkz. N. Yazıcı, **Son Dönemde Karahisar-ı Sahib Medreseleri ve Islâh-ı Medâris Uygulaması**, Belleten, c. LVIII, S.223 (Ankara Aralık 1994), s.635-658.

26. **Düstur**, II/9, s. 598-600; **Cerîde-i İlmîye**, S. 31 (C. evvel 1335), s. 877-880.

27. **Cerîde-i İlmîye**, S. 33 (Z. hicce 1335), s. 936-943.

yıllık **Medrese-i Süleymaniye** olarak değiştirilmesini öncelikle hatırlayabiliriz. Taşra medreseleri ise 1914'te verilen düzeni korumaktadırlar. Özelde programlara gelince, bu konuda hem kanun ve hem de ona bağlı olarak hazırlanan nizamnâme ile fazla bir yenilik getirilmediğini vurgulamak yerinde olacaktır. Daha önce Islâh-ı Medâris Nizamnâmesi'yle getirilen dersler, belki saatlerinde bazı değişikliklerle varlıklarını aynen korumuşlardır. Bir örnek olmak üzere İbtidâ-yı Haric birinci sınıfı ile İbtidâ-yı Dâhil birinci sınıfında okunan dersler ve saatlerini burada gösterebiliriz.

İbtidâ-yı Haric birinci sınıf dersleri, haftalık toplam 23 saat: Tertîl-i Kur'ân-ı Kerîm 3, Sarf-ı Arabî 3, Lugat ve İstikâk-ı Arabî (Mükâleme suretinde) 3, Türkçe 4, Farsça 1, Tarih-i İslâm 1, Hesap 2, Coğrafya 2, Hüsn-i Hat 1, Malumât-ı Medeniye ve Hukûkiye 1, Elsine-i Ecnebiye 2 saat.

Osmanlı başkentinde 28 Aralık 1912'de açılmış olan **Medresetü'l-Vâizîn**'in ders programlarına da temas etmemiz yerinde olacaktır. İşinin ehli vaizler yetiştirmeyi öngören dört yıllık bu okulun dersleri arasında; Tarih, Coğrafya, Riyâziyât (Hesap, Hendese, Cebir), İlm-i Hey'et, Tabîyyât (Hikmet, Kimya, Mevâlîd-i Selâse), Felsefe, İlm-i İktisat ve Malî, Hıfzı's-Sıhha, Terbiye-i Bedeniyye gibi dersler bulunmakta, bu haliyle genel medreseler istikâmetinde bir programa sahip bulunduğu tesbit edilmektedir.

SONUÇ

Osmanlı son dönemi, medreseler ve medrese programları açısından, büyük değişikliklerin yapıldığı bir devre olarak karşımıza çıkmaktadır. Bu devrede medrese programları hemen tamamıyla değiştirilmiştir. Medreselerde okunan konusu din olan derslerin program ve içerikleri yeni bazı düzenlemelere tabi tutulurken, şüphesiz en önemli değişiklik programlara eklenen fen dersleri ile sosyal derslerde olmuştur. Bunların etkili bir biçimde okutulabilmeleri için gerek ders kitaplarının seçimi ve gerekse öğretmenlerin belirlenmesinde büyük özen gösterilmiştir. Bunun yanında yabancı dil, beden eğitimi, hatta sanat eğitimi yoluyla medrese programlarının güncelleştirilmesine çalışılmıştır. Bu sahalarda kat'iyen tutucu davranılmamış, ilerleyen zaman içerisinde edinilen tecrübelerle göre bir kısım dersler değiştirildiği gibi, bunların okutulduğu sınıflar da gerek görüldüğünde değiştirilmiştir. Bu vesîleyle ilâve edilebilecek bir husus da, genelde ilk sınıflardan başlamak üzere, sınıflar yükseldikçe dini konu edinen derslerin artma eğilimi göstermesi, alt sınıflarda ise daha çok fen ve sosyal derslere yer verilmesidir. Osmanlı son döneminde medrese öğretiminde dikkati çeken bir nokta da, her dersin mütehassısı tarafından verilmesi, branş öğretmenliğinin önem kazanmasıdır. Nitekim **Medresetü'l-Mütehassısîn** ve **Medrese-i Süleymâniye** bu anlayışın tezâhürleridirler.

Burada son olarak ifade edilebilecek bir husus da, Osmanlı son dönemi medreselerinde yapılan ve yapılmaya çalışılan değişikliklerin, toplumun ihtiyacı olan, dinî bilgiler kadar diğer alanlarda da kültür sahibi din görevlileri yetiştirme hedefine yönelik olduğudur. Bu hedef ve anlayışın, bu dönemi aşarak Cumhuriyet'e de intikâl ettiğini ve daha sonraları açılan İmam-Hatip liselerinde önemli ölçüde geçerliliğini koruduğunu ifade etmek, kanaatimizce yanlış olmayacaktır, Şüphesiz genel medreselerin bu son dönemini ve elde edilen neticeleri, devletin içinde bulunduğu şartlardan soyutlamak mümkün değildir. Hedef ile netice arasında fark, varsa, buradan kaynaklanmış olmalıdır.